

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi

Guliston davlat universiteti

TILSHUNOSLIK NAZARIYASI

(Zamonaviy tilshunoslik)

Bakalavriat talabalari uchun elektron majmua

60230100-Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili

GULISTON – 2024

Mazkur elektron qo‘llanma “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasining 2024-yil 29-avgustdagi yig‘ilishida muhokama qilinib, tasdiqlash uchun tavsiya etilgan. (1-sonli bayonnoma)

Mazkur elektron qo‘llanma “Filologiya” fakulteti Kengashining 2024-yil 29-avgustdagi yig‘ilishida muhokama qilinib, tasdiqlash uchun tavsiya etilgan. (1-sonli bayonnoma)

Mazkur elektron qo‘llanma Guliston davlat universiteti o‘quv-metodik Kengash yig‘ilishiining 2024-yil 29-avgustdagi 1-sonli bayonnoma bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi:

F.Sharipov GulDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida
dotsenti, filologiya fanlari doktori

Taqrizchi:

J.X.Abdullayev GulDU “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

“O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida mudiri

A.Axrоров

Filologiya fakulteti dekani

F.Sharipov

Elektron qo‘llanmada o‘zbek tilshunosligining zamonaviy fan yo‘nalishi darajasida shakllanishi va rivojlanishining dosqichida asosiy sathlardan biri bo‘lgan zamonaviy o‘zbek morfologiyasining taraqqiyot bosqichlari haqida ma’lumotlar berilgan.

O‘zbek tilshunosligining tilshunoslik nazariyasi fani bo‘yicha yuzlab tilshunoslar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar. XX asrning 40–50-yillarida A.G‘ulomov, V.Reshetov, M.Asqarova, G‘.Abdurahmonov, F.Abdullaev, S.Usmonov, Sh.Rahmatullaev, A.Kononovlar faoliyatlarida o‘zbek ilmiy morfologiyasida grammatik kategoriyalar talqiniga doir fikrlarni dolzarb masala sifatida talqin qilganlar. 1940–80-yillar yana ko‘plab taniqli tilshunoslarning hozirgi o‘zbek adabiy tilining eng murakkab va dolzarb muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlari o‘zbek tilshunosligining kelajagini belgilab berishga xizmat qildi.

Elektron qo‘llanma oliy o‘quv yurtlarining 60230100-Filologiya va tillarni o‘qitish: o‘zbek tili bakalavriyat ta’lim yo‘nalishida o‘qitilayotgan “Tilshunoslik nazariyasi” fanining o‘quv dasturiga muvofiq yaratilgan. Undan bakalavriyat ta’lim yo‘nalishi talabalari, magistrantlar hamda mazkur davr tilshunosligi bo‘yicha izlanishlar olib borayotgan tadqiqotchilar foydalanishi mumkin.

Taqrizchilar

Sulton Normamatov, filologiya fanlari doktori, professor

Baxtiyor Mengliev, filologiya fanlari doktori, professor

Kirish

Ushbu elektron qo‘llanma “Tilshunoslik nazariyasi” fanidan Filologiya fakultetining filologiya va tillarni o‘qitish(o‘zbek tili) ta’lim yo‘nalishi bakalavriat bosqichi uchun mo‘ljallangan bo‘lib, zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tayyorlangan.

Elektron qo‘llanma “Tilshunoslik nazariyasi” fanidan bo‘yicha: a) ma’ruza matnlari; b) amaliy mashg‘ulotlar: (mashqlar va ularni bajarish tartibi); d) mustaqil ta’lim bo‘yicha materiallar; f) glossariy; z) test savollari, asosiy mavzu, masalalar bo‘yicha yakuniy xulosalar; i) mavzularni o‘rganish bo‘yicha tavsiya etilgan asosiy va qo‘shimcha adabiyotlar ro‘yxatidan tashkil topgan.

“Tilshunoslik nazariyasi” fanini o‘qitishdan maqsad milliy tilimiz boyliklarini, boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalarga bag‘ishlab e’lon qilingan badiiy adabiyot namunalarini tavsiflab berish, ulardan har birining o‘xshash va farqli jihatlarini ko‘rsatish, til birliklarini amaliy nutq sharoitida o‘rinli, maqsadli foydalana bilish mahorati va ko‘nikmasini hosil qilishga odatlantirish, o‘zbekona fikrlab, o‘zbekona yozma bayonga o‘rgatishdir.

Elektron qo‘llanma 5120100 filologiya va tillarni o‘qitish(o‘zbek tili) ta’lim yo‘nalishi bakalavriat bosqichi uchun Namunaviy o‘quv dasturi asosida tayyorlangan bo‘lib, unda hozirgi o‘zbek adabiy tili tizimi hamda bu tizimning nutqiy voqelanishi va ular yordamida yaratilgan bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari yoritildi.

Elektron qo‘llanmaning tayyorlanishida o‘zbek an’anaviy tilshunosligining nodir ilmiy va o‘quv manbalaridagi materiallar, daliliy misollardan keng foydalanildi. Ayrim mavzularning yoritilishida sistem tilshunoslik yo‘nalishida yaratilgan o‘quv qo‘llanmalari, ilmiy-metodik adabiyotlarga murojaat qilindi.

Mualliflar majmuani mukammallashtirishga ko‘maklashadigan barcha fikr-mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qiladilar.

Guliston shahri, 4-mavze, GulDU bosh binosi, “O‘zbek tilshunosligi“ kafedrası.

MA'RUZA MASHG'ULOTLARI

Zamonaviy tilshunoslik Ajratilgan soat 2

Reja

1. Tilshunoslikning nazariy masalalari.
2. "Lingvistika" termini. Lingvistika turlari.
3. Tilning ta'riflari. Substantsiya va forma.
4. Atomistik va struktural lingvistika.
5. Ichki va tashqi lingvistika, makro- va mikrolingvistika, paralingvistika, psixolingvistika tushunchalari, ularning mohiyati.
6. Tilning ta'riflari haqida ma'lumot berish. Substantsiya va forma haqida ma'lumot berish.

SHO'RO DAVRI TILSHUNOSLIGI

Sho'ro davri tilshunosligi asosida yagona falsafiy ta'limot – dialektik materializm ta'limoti yotadi. Anig'i, ushbu tilshunoslikning falsafiy asosi bo'lib, dialektik materializm hisoblanadi. Yagona falsafiy asosga qurilgan sho'ro davri tilshunosligining eng muhim, asosiy xususiyatlaridan biri bizdan tashqari va bizga bog'liq bo'lmagan holda mavjud ob'ektiv voqelikning, undagi predmet - hodisalarning birlamchiligini, bizning ongimizda aks etishini, til orqali anglashishini, ifodalanishini takidlash va targ'ib qilish bo'ldi.

Sho'ro davri tilshunosligi tilni o'ziga xos, alohida murakkab hodisa sifatida tushuntirdi. Tilning murakkabligi, o'ziga xosligi shundaki, u «xom-ashyosiga» (materialiga, tovush va harflariga) ko'ra moddiy hodisadir. Haqiqatan, til moddiy tovushlarsiz o'zining jamiyatdagi eng muhim vazifasini – aloqa vositasi bo'lish funksiyasini amalga oshira olmaydi. Aniqrog'i, til real ong sifatida faqat belgilar orqali – tovush materialini orqali ta'sir qilish quvvatiga, haqiqiy, chinakam faktga, «predmetga» aylanadi, ega bo'ladi. Ammo til ayni vaqtda ijtimoiy hodisadir. Har bir tilning eng muhim umumiy belgisi uning ijtimoiy vazifani bajarishidir – jamiyat a'zolariga aloqa vositasi sifatida xizmat qilishidir. Demak, til aloqa vositasi sifatida shu tilda so'zlashuvchi, fikr ifodalovchi xalq bilan, millat bilan mustahkam, ajralmas bog'liqdir. Tilning taraqqiyoti xalqning taraqqiyoti bilan bog'langandir. Demak, tilning ijtimoiy mohiyati, bir tomondan, uning jamiyatda paydo bo'lishi va jamiyatda rivojlanishi bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, tilning bosh vazifasi – kommunikativ funksiyasi uning ijtimoiy xarakteri bilan – tilning faqat jamiyatdagina aloqa vositasi, aloqa quroli bo'lishi bilan belgilanadi.

Xullas, til jamiyatda quyidagi qator vazifalarni bajarishda namoyon bo'ladi:

1. Til – aloqa vositasi.
2. Til - o'zgaralarga ta'sir qilish vositasi.
3. Til – fikrni shakllantirish va ifodalash vositasi.

4. Til – bilish vositasi.
5. Til – insonning spetsifik xususiyatlaridan biri.
6. Til – xalq va millatning eng muhim belgilaridan biri.
7. Til – madaniyat, ma'naviyat va ma'rifatni namoyon qilish vositasi va boshqalar.

Sobiq sho'ro davri tilshunosligining, ayniqsa, tilshunoslik nazariyasiga, til falsafasi bilan bog'liq masalalarini hal qilishga qo'shgan hissasi nihoyatda kattadir, beqiyosdir.

Sho'ro davri tilshunosligining ulkan vakillari N.Ya.Marr, I.I.Mehaninov, L.V.Shcherba, D.N.Ushakov, E.D.Polivanov, A.M.Peshkovskiy, I.Yu.Krachkovskiy, L.A.Bulaxovskiy, G.O.Vinokur, R.A.Budagov, V.V.Vinogradov, V.M.Jirmunskiy, A.A.Reformatskiy, A.I.Smirnitskiy, G.A.Zolotova, A.A.Leontev, O.S.Axmanova, V.M.Solntsev va boshqalardir. Ushbu davr nazariy tilshunosligining taraqqiyotida akademiklari I.I.Mehaninov, L.V.Shcherba, V.V.Vinogradov; professorlari A.M.Peshkovskiy, E.D.Polivanov, A.I.Smirnitskiy, A.A.Leontev, V.I.Solntsev va boshqalarning xizmatlari salmoqlidir.

Ivan Ivanovich Mehaninov

Akademik I.I.Mehaninov (1883-1967) tilshunos va arxeolog bo'lib, u umumiy tilshunoslikka oid masalalarning va qadimiy yozuvga ega tillarning tadqiqotchisidir. Olim «Yafetidologiyaga kirish» (1929), «Til haqidagi yangi ta'limot» (1936), «Tilshunoslik nazariyasi»(1940), «Gap bo'laklari va so'z turkumlari» (1945), «Fe'l» (1948) kabi asarlarning muallifidir. Uning «So'z turkumlari va gap bo'laklari» hamda «Fe'l» kabi ikki katta asari grammatik shakllarning qiyosiy – tipologik tasviriga – tadqiqiga bag'ishlanganligi bilan ajralib turadi. I.I.Mehaninovning ushbu asarlari o'z davrida tilshunoslikda grammatik kategoriyalarning tipologiyasi nomi bilan atalgan yo'nalishning boshlanishiga xizmat qildi.

U so'z turkumlarini sintaktik va morfologik ko'rsatkichlar bilan xarakterlanuvchi leksik guruhlar sifatida talqin qildi. So'z semantikasining dastavval so'zning gapdagi sintaktik rolini belgilab berishini, so'zning gapda muayyan gap bo'lagi sifatida ishlatilishini, uning alohida formal belgilarga ega bo'lishiga olib kelishini ta'kidladi. Shunga ko'ra tadqiqotchi so'z turkumlari mohiyatan gapning morfologiyalashgan bo'laklari sifatida namoyon bo'ladi, deb tushuntirdi.

I.I.Mehaninov o'z tadqiqotlarida fe'lning shaxs, zamon, mayl, nisbat, vid kabi grammatik kategoriyalariga alohida e'tibor berdi. Fe'l va kesim munosabati, nisbat, nisbatning gap semantikasiga, fe'l semantikasiga bog'liqligi, harakat (faoliyat), holat fe'llari, ularning gapdagi o'rni, ahamiyati kabi masalalarni nazariy yo'nalishda atroficha yoritdi.

I.I. Mehaninov o'zining oxirgi ishlarida, xususan, «Gap tuzilishi» (1963) asarida mantiq va grammatika, tushuncha kategoriyalari va til

kategoriyalarining, gap bo'laklari va so'z turkumlarining o'zaro munosabatiga, aloqasiga asoslanuvchi sinxron tipologiya masalalariga to'xtaldi. Uning funktsional – semantik metodikasi va morfologik – sintaktik tipologiyasi grammatika nazariyasi va tillarning tipologik tadqiqotlarida faxrli o'rinni egallab kelmoqda.

Lev Vladimirovich Shcherba

Atoqli rus tilshunos olimi L.V.Shcherba (1880-1944) sho'ro davri tilshunosligining eng buyuk namoyandalaridan biri, Boduen de Kurtene ta'limotining davomchisi, keng qamrovli ulkan tadqiqotchidir. L.V.Shcherba Peterburg universitetining tarix – filologiya fakultetini tamomlaydi va shu universitetning qiyosiy grammatika va sanskrit kafedrasida qoldiriladi. U 1906 yildan – 1909 yilgacha chet ellardai Germaniyada, Shimoliy Italiyada, Frantsiyada, Pragada bo'ladi, chex tilini o'rganadi, ilmiy – tadqiqot ishlarini olib boradi (Italiyada), eksperimental fonetika laboratoriyasining ishlari bilan yaqindan tanishadi (Frantsiyada).

Olim 1912 yilda «Sifat va miqdor jihatdan rus tilining unlilari» mavzusida magistrlik dissertatsiyasini, 1915 yilda esa «Sharqiy lujik shevasi» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qiladi. 1916 yilda Peterburg universitetining professori bo'ladi. 1924 yilda Rossiya fanlar akademiyasining muxbir a'zosi, 1943 yilda esa haqiqiy a'ziligiga saylanadi.

Akademik L.V.Shcherbaning ilmiy qiziqishlari keng bo'lib, u tilshunoslikning qator masalalari bo'yicha faol ish olib boradi. Bular quyidagilari 1. Tilshunoslikning umumiy masalalari. 2. Fonetika va orfoepiya. 3. Grammatika. 4. Yozuv, orfografiya, transliteratsiya va transkriptsiya. 5. Chet tillarni o'qitish metodikasi. 6. Leksikografiya. 7. Frantsuz tili. 8. Pushkin poeziyasining tili.

L.V.Shcherbaning tilshunoslik sohasidagi asosiy ishlari quyidagilari 1. «Sifat va miqdor jihatdan rus tili unlilari» (1912). 2. «Rus tilidagi so'z turkumlari haqida» (1928). 3. «Til hodisalarining uch aspekti va tilshunoslikdagi tajribalar haqida» (1931). 4. «Frantsuz tili fonetikasi» (1937). 5. «Hozirgi rus adabiy tili» (1939). 6. «Leksikografiya umumiy nazariyasining tajribasi» (1940). 7. «Adabiy til va uning taraqqiyot yo'li» (1942). 8. «Tilshunoslikning navbatdagi masalalari» (1945). 9. «O'rta maktabda chet tillarni o'qitish. Metodikaning umumiy masalalari» (1947). 10. «Til sistemasi va nutq faoliyati» (1974) va boshqalar.

L.V.Shcherba eksperimental fonetika sohasida eng taniqli tadqiqotchi bo'lib, o'zining fonema haqidagi nazariyasini yaratdi. Uning fonema haqidagi nazariyasiga ko'ra fonema so'z va uning formalarini differentsiatsiya qilish qobilyatiga ega bo'lgan tovush tipi (shakli, ko'rinishi, xili)dir. Ushbu tovush xili, shakli, ya'ni fonema umumiylik bo'lib, nutqda xususiylik sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, u fonologiyaning fonetika bilan zich aloqasini alohida ta'kidladi.

Muallif tadqiqotlarida fonetika va morfologiyada, sintaksis va stilistikada tajribaning muhimligini, katta ahamiyatga egaligini qayd etdi. L.V.Shcherba grammatika va leksikaning o'zaro munosabati haqida fikr yuritar ekan, grammatika so'z, so'z formasi, so'zlar guruhi va boshqa til birliklarini hosil qilish qoidalaridir, - deydi. Grammatika, L.V.Shcherbaning fikricha, «vositalar repertuari bo'lib, ular yordami bilan muayyan qoidalarga ko'ra tafakkurning mustaqil predmetlari o'rtasidagi munosabatlar ifodalanadi va yangi so'zlar hosil bo'ladi». U grammatikaga fonetika, so'z yasalishi, forma yasalishi, sintaksis hamda so'z turkumlari haqidagi ta'limotni kiritadi. L.V.Shcherba leksikani esa faqat tilning qurilish materiali, «xom - ashyosi» sifatida olib qaramaydi. Shuningdek, u, mutlaqo haqli ravishda, bizning nutqimiz, nutq faoliyati grammatika va leksika qoidalariga ko'ra so'zlardan hosil bo'lishini to'g'ri ta'kidlaydi. Grammatika u yoki bu so'zning, so'z formasining, so'z birikmasining qanday hosil bo'lganini tushuntirib qolmasdan, balki shu bilan birga yangi so'z va so'z formalarini qanday hosil qilishni ham o'rgatishi kerak, - deydi. Olim asosiy sintaktik birlik sifatida sintagma haqidagi nazariyani ham yaratdi. Sintagmani nutq jarayonida ma'noviy bir butunlikni ifodalovchi fonetik birlik sifatida qayd etib, uning so'zdan, so'z birikmasidan va xatto so'z birikmalarining guruhidan tashkil topishini ta'kidlaydi.

L.V.Shcherba tilga sistema sifatida yondashadi. U til, til hodisalarining uch aspektga (jihatga) egaligini aytib, bungai nutq faoliyati, til materiali va til sistemasini kiritadi

1. Nutq faoliyati (so'zlash va tushunish jarayoni). Nutq faoliyati psixofizik jarayondir. Bunda til belgilarining ma'no ifoda etishi faol bo'lib, bu ijtimoiy – jamiyat mahsuli hisoblanadi.

2. Til materiali. Bu biror ijtimoiy guruh yoki jamiyat a'zolari tomonidan muayyan davr bilan bog'liq barcha aytiladigan, yoziladigan va tushuniladigan lisoniy hodisalarining, birliklarning, masalan, matnlarning yig'indisidir.

3. Til sistemasi. Til sistemasi til materiali bilan bevosita bog'lanib, til materialidan – lug'atlar va grammatikadan keltirib chiqariladi. Demak, til materiali keng ma'noda bu lug'atlar va grammatikalardir.

Til sistemasi, L.V.Shcherba qayd etganidek, til materialida ob'ektiv mavjud bo'lgan, ob'ektiv «joylashgan», til materiali asosida, ta'sirida yuzaga keluvchi va «individual nutqiy sistemalarda» namoyon bo'luvchi hodisadir.

Tilshunoslikning til sistemasini o'rganishdagi asosiy vazifasi nutq faktlarini, hodisalarini umumlashtirish va ulardan til sistemasini keltirib chiqarish. Ya'ni ob'ektiv voqelikka mos, muvofiq bo'lgan lug'at va grammatikalarni yaratishdir. Bu lug'at va grammatikalarning o'zaro munosabati, aloqasi, ta'siri doimo tilshunoslarning diqqat markazida turishi lozim.

Viktor Vladimirovich Vinogradov

Akademik V.V.Vinogradov (1895-1969) akad. L.V.Shcherba va prof. A.A.Shaxmatovlarning shogirdi. U dastavval Peterburg davlat universitetining soʻngra Moskva davlat universiteti-ning professori boʻldi.

V.V.Vinogradov 1946 yildan, akad. L.V.Shcherbadan soʻng, shoʻro davrining eng buyuk tilshunosidir. U oʻzi asos solgan rus adabiy tilining tarixchisi, tadqiqotchisidir. Olim tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid 250 dan ortiq asar yaratdi. V.V.Vinogradovning muhim tadqiqotlari quyidagilari 1. «Uslubshunoslik vazifalari haqida» (1923). 2. «XVII – XIX asr rus adabiy tili tarixidan ocherklar» (1934). 3. «Pushkin tili» (1935). 4. «Pushkin uslubi» (1941). 5. «Rus tili. Soʻz haqida grammatik taʼlimot» (1947). 6. «Rus tilidagi frazeologik birliklarning asosiy tiplari haqida» (1947). 7. «Rus tilidagi modallik kategoriyasi va modal soʻzlar haqida» (1950). 8. «Soʻz birikmalarini oʻrganish masalalari» (1954). 9. «Rus sintak-sisini oʻrganish tarixidan» (1958). 10. «Badiiy asar tili haqida» (1960). 11. «Stilistika. Poetik nutq nazariyasi. Poetika» (1963). 12. «Rus lingvistik taʼlimotlari tarixi» (1978) va boshqalar.

V.V.Vinogradovning eng mashhur tadqiqoti «Rus tili» kitobidir. Bu asar rus tili morfologiyasi boʻyicha barcha nazariyalar tahlilining xulosasidir. U morfologiyada ham, soʻz yasalihi va sintaksis masalalarida ham oʻz qarashlariga, gʻoyalariga, taʼlimotiga ega boʻlgan keng qamrovli olimdir. Uning, ayniqsa, qayd etilgan «Rus tili» asari koʻpgina tillarning

(shu jumladan, turkiy tillar - oʻzbek tilining ham) grammatik qurilishini oʻrganishda, yaʼni grammatikaning obʼekti, uning sistem xarakteri, soʻzning grammatik birlik sifatida olinishi, soʻz turkumlarining tasnifi, soʻz tuzilishi, morfologiyaning sintaksis bilan oʻzaro munosabati, soʻz yasalihi, leksika masalalarini tadqiq qilishda jiddiy taʼsir koʻrsatdi.

Umuman olganda, V.V.Vinogradovning lisoniy taʼlimotidagi asosiy gʻoya soʻz va til uslubi masalalaridir. U soʻzni shakl va maʼnoning (leksik va grammatik maʼnolarning) sistemasi sifatida koʻp aspektli ekanligini qayd etadi. Olim soʻz yasalihi grammatika va leksikologiya bilan zich bogʻlanganini asoslab, soʻz yasalihi alohida soha sifatida ajratib, soʻz yasalihi morfologik, morfologik – sintaktik, leksik – sintaktik va leksik – semantik kabi toʻrtta usuli haqidagi taʼlimotni yaratdi. V.V.Vinogradov soʻzning voqelikni aks ettirishini va muayyan til leksik – semantik sistemasining tarkibiy qismi, elementi sifatida oʻz maʼnosini ifoda etishini taʼkidlab, soʻz leksik maʼnosining turli tiplari, xillari (masalan, nominativ – toʻgʻri, bosh maʼno va b.) haqidagi nazariyani rivojlantirdi. Uning fikricha, sintaktik nazariya oʻz ichiga soʻz birikmasi va uning tiplari, gap va uning tiplari, murakkab sintaktik birliklar va sintagmalar haqidagi taʼlimotlarni olishi kerak. Soʻz birikmasi til nominativ darajasining, «bosqichining» birligi sifatida kommunikativ darajasining asosiy birligi boʻlgan gapga zid turadi. Predikativ va modallik gapning asosiy belgilari va sintaksisning markaziy kategoriyalari sifatida qaraladi.

Til uslubi til funksional – stilistik sistemasining o‘ziga xos komponenti, tarkibiy qismidir. Tilning ijtimoiy vazifasi tilning o‘zaro fikr almashish, axborot berish va ta’sir qilish kabi funksiyalaridan kelib chiqadi, ushbu vazifalar bilan belgilanadi.

Shunga ko‘ra kundalik (odatdagi) – maishiy uslub (tilning o‘zaro aloqa vazifasi), kundalik – ishchan uslub, rasmiy - hujjatli uslub, ilmiy uslub (axborot berish vazifasi), ommabop uslub va badiiy uslub (ta’sir qilish vazifasi) kabi stillar ajratiladi.

Til stilistikasi – uslubshunosligi til uslublari bilan shug‘ullanadi. Badiiy asar stilistikasi alohida ajratiladi. Ushbu yo‘nalishda tilning kommunikativ va estetik vazifalarining birligi namoyon bo‘ladi. Ya’ni maishiy, kundalik nutq elementlarining san’at faktiga, «asariga» o‘tishi, aylanishi yuz beradi, individual uslublarni hosil bo‘ladi. Badiiy asarlar tili haqidagi ta’limot bilimning, ilmning alohida sohasi sifatida stilistika, poetik nutq nazariyasi va poetikaning tutashish, «to‘qnashish», birlashish nuqtasidir, natijasidir.

Yevgeniy Dmitriyevich Polivanov

E.D.Polivanov (1890-1937) iste’dodli nazariyotchi tilshunos, yapon, xitoy va turkiy tillar bo‘yicha chuqur bilim sohibi, katta mutaxassis, rus, sho‘ro, g‘arbiy Ovrupo, uzoq Sharq va arab tilshunosliklarini ham mukammal egallagan, o‘nlab tillarni bilgan buyuk olimdir.

U 1908 yilda Riga gimnaziyasini tamomlab, Peterburg universitetining tarix-filologiya fakultetidagi slavyan-rus bo‘limiga va bir yildan so‘ng harbiylar, diplomatlar uchun mo‘ljallangan Sharq praktik akademiyasining yapon tili bo‘limiga kirib o‘qiydi. Universitetda Boduen de Kurtene, L.V.Shcherbalardan ta’lim oladi. E.D.Polivanov 1912 yilda universitetni tugatib, bir vaqtning o‘zida qiyosiy tilshunoslik kafedrasida hamda sharq tillari fakultetining tibet tili kafedrasida qoldiriladi va ilmiy – tadqiqot ishlariga faol kirishadi. Unga 1919 yilda professor unvoni beriladi.

Olimning asosiy g‘oyalari quyidagi asarlarda o‘z ifodasini topgani 1. «Tilshunoslikka kirish va umumiy fonetikadan lektsiya konspekti» (1916, qayta nashri 1923). 2. «Sharqshunoslik oliy o‘quv yurtlari uchun tilshunoslikka kirish» (1928). 3. «Zamonaning adabiy tillari haqida» (1927). 4. «Bizning lingvistik qarashlarimiz tarixidagi so‘nggi o‘n yillik (1917-1927)ning o‘ziga xos xususiyatlari» (1928). 5. «Hozirgi tilshunoslikning hozirgi muammolari doirasi» (1929). 6. «O‘zbek tiliga qiyoslangan rus tili grammatikasi» (1933). 7. «O‘zbek tilini o‘rganishga kirish» (1925). 8. «O‘zbek tilining singlarmonizmlashmagan (eronlashmagan) shevalari namunalari» (1928). 11. «O‘zbek dialektologiyasi va o‘zbek adabiy tili» (1933). 12. «O‘zbek tili grammatikasidan materiallar» (1935) va boshqalar.

E.D.Polivanov tilning ijtimoiy hodisa ekanligini, jamiyatga aloqa vositasi sifatida xizmat qilishini alohida ta’kidlaydi. U qiyosiy – tarixiy tilshunoslik tarafdori bo‘lib, tadqiqotlarida qiyosiy – tarixiy metoddan unumli

foydalanadi, tasviriy tadqiqot bilan tarixiy tadqiqotni birga qo‘shib olib boradi. E.D.Polivanovning, ayniqsa, fonologiya sohasidagi xizmatlari kattadir. U turli tillar fonologik sistema-larining tarixini o‘rganish bilan ko‘p shug‘ullandi. Fonologik tadqiqotlar bilan bog‘liq metodlarni yapon, xitoy, koreys, o‘zbek, qoraqalpoq, tojik, gruzin, abxaz, dungan va boshqa tillarning tovush sistemalarini tasvirlash uchun qo‘lladi.

E.D.Polivanov 1915-1916 yillarda fonemaning fakultativ (tengdosh yoki o‘rinbosar) va kombinator (ma‘lum o‘rinlarda kelishi tufayli hosil bo‘ladigan) variantlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni, aloqani aniqladi. Ya‘ni bir fonemaning ikki fonemaga parchalanish (divergentsiya) va ikki fonemaning o‘zaro bir-biriga o‘xshab kelish yoki bir fonema bo‘lib kelish (konvergensiya) nazariyasini yaratdi. Fonetik o‘zgarish qonunlaridan biri sifatida u jarangli portlovchi undoshlarning sirg‘aluvchi tovushga aylanishiga intilishi kuchli ekanini qayd etdi. E.D.Polivanov morfologiyaga oid ishlarida morfemani ikki turga – leksik (o‘zak) va formal (grammatik) turlarga ajratdi. Shuningdek, u frazeologiyaning leksikologiya va grammatika bilan aloqador bo‘lgan, ammo alohida soha bo‘lishi kerakligini ta’kidladi. E.D.Polivanov yozuv nazariyasi va tarixini ham o‘rganib, O‘rxun – Enisey yozma yodgorliklarini tadqiq qildi. U nemis, fin, eston, mo‘g‘o‘l, yoqut, xitoy va o‘zbek tillarida she’r tuzilish qonuniyatlarini tahlil qildi. Masalan, o‘zbek tilidagi she’rning o‘ziga xos tomonlaridan biri uning qadimgi ikki qutbli urg‘u bilan bog‘langanligida ekanligini ko‘rsatdi. U tillar orasidagi qarindoshlikni belgilashda fonetik va morfologik qurilishlardagi o‘xshashlikka asoslanib, qiyosiy – tarixiy usuldan unumli foydalandi. E.D.Polivanov jamoaning sheva xususiyatlarini tasvirlashda matematik statistika metodidan foydalanishni taklif qildi.

Aleksandr Ivanovich Smirnitskiy

A.I.Smirnitskiy (1903-1954) yirik nazariyotchi tilshunos olim bo‘lib, u qator tadqiqotlarida til va tafakkur munosabati, tilning ob‘ektiv mavjudligi, til birliklarida leksik va grammatik elementlar, til va nutq munosabati kabi masalalarni yoritdi. Ayniqsa, u «Tilning ob‘ektiv mavjudligi» (1954) asarida til va nutq dialektik munosabatiga alohida to‘xtalib, bu haqda o‘ziga xos yangi fikrlarni bayon qildi. Aniqrog‘i, olim ayni tadqiqotida tilni o‘zaro bog‘langan lisoniy birliklarning yig‘indisi va ular o‘rtasidagi munosabat sifatida qayd etdi. Nutqni esa u muayyan talaffuzning aniq lisoniy mazmun bilan birlashishi, bog‘lanishi deb, tushuntirdi. Til, uning fikricha, turlicha namoyon bo‘luvchi barcha nutq komponentlarining – birliklarining yig‘indisidir. Agar, - deydi u, nutq o‘zaro aloqa qilish usuli bo‘lsa, til o‘zaro aloqa vositasidir. Til nutqda mavjud bo‘ladi. U nutq bilan o‘zaro aloqada, munosabatda, o‘zaro ta’sirda bo‘lib, nutqda, nutq orqali rivojlanadi. Til, - deydi u, nutq bilan bog‘langan, nutqqa «qamalgan» bo‘lib, tilshunoslik fanining predmetidir, ob‘ektidir.

A.I.Smirnitskiyning til va nutq haqidagi fikrlaridan uning til va nutqning dialektik munosabatini to‘g‘ri tushunganini va tadqiqotlarida, lisoniy

hodisalar tahlilida shu munosabatga amal qilganini ko'rish mumkin. Olim asarlarida tilning asosiy birligiga – so'zga, so'z masalasiga alohida e'tibor beradi. So'z, uning fikricha, ayni vaqtda ham leksik, ham grammatik birlik hisoblanadi.

So'zning bunday ko'p jihatliliigi undagi leksik va grammatik tomonlarning, xususiyatlarning o'zaro bog'liqligidan kelib chiqadi. A.I.Smirnitskiy, so'zdagi grammatik jihat – bu munosabatlarning ifodalanishi va ularning tilda ko'rsatilishi, kuzatilishidir. Grammatik hodisalar tahlilida ichki tomonni ham – munosabatlar mazmunini, shuningdek, tashqi tomonni ham, ushbu munosabatning so'zlarning o'zgarishidagi va birikishidagi ifodalanishini ham hisobga olish lozim, - deydi.

A.I.Smirnitskiy, asosan, ingliz tili mutaxassisi bo'lib, ayni tilga oid qator jiddiy tadqiqotlar yaratdi. Bulari «Ingliz tili leksikasi» (1956), «Ingliz tili sintaksisi» (1957), «Ingliz tili morfologiyasi» (1959) va boshqalar.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. M. V. Lomonosov kim, uning “Rus grammatikasi” asari kanday grammatika?
2. M. V. Lomonosov grammatika haqida nima deydi?
3. M. V. Lomonosov rus tilidagi qanday uslublarni farqladi?

Asosiy tushunchalar:

1. Rossiya grammatikasi - rus tilining birinchi ilmiy grammatikasi bo'lib, unda so'z, orfoepiya, orfografiya, ot, fe'l, ko'makchi va sintaksis masalalari haqida ma'lumot beriladi.

2. Uch uslub (stil) haqidagi nazariya - yuqori, o'rta va quyi uslublar hamda ularning har biriga xos xususiyatlar haqidagi fikrlar.

VI. O'zbek tilshunosligi

O'zbek tilshunosligi turkiy tilshunoslik sirasida peshqadam, o'ziga xos yo'nalishlarga, ta'limotlarga, ilmiy – nazariy va amaliyot bilan bog'liq jiddiy va puxta tadqiqotlarga ega bo'lgan etakchi tilshunoslikdir. Haqiqatan, turkiy tilshunoslikda etakchi tilshunoslik-lardan biri sifatida tan olingan hozirgi o'zbek tilshunosligining mustahkam poydevorini yaratishda, tilshunoslikning deyarli barcha soha va yo'nalishlari bo'yicha jiddiy izlanishlar olib borgan, salmoqli – fundamental tadqiqotlar yaratgan va yaratib kelayotgan olimlarningi G'.O.Yunusov A.G'ulomov, A.K.Borovkov, O.Azizov, A.N.Kononov S.Usmonov, E.D.Polivanov, Sh.Shoabdurahmonov, G'.Abdurahmonov, S.N.Ivanov, M.Mirzayev, Z.Ma'rufov, M.Asqarova, S.Ibrohimov, F.Abdullayev, I.Rasulov, Sh.Rahmatullayev, S.Mutallibov, A.Rustamov, G'.Salomov, E.Fozilov, O.Usmonov, A.Hojiyev, Q.Mahmudov, A.Shermatov, N.Mamatov, M.Sodiqova X.Nazarova, E.Umarov, M.Mirtojiyev, A.Safayev,

A.Mahmudov, X.Doniyorov, Y.Abdullayev, E.Begmatov, I.Qo'chqorto'ev, H.Abdurahmonov, A.Sayfullayev, A.Abduezizov, H.Ne'matov, Sh.Shukurov, A.Matg'oziyev, Yo.Tojiyev, R.Qo'ng'urov, B.O'rinboev, A.Ahmedov, R.Rasulov, S.Otamirzayeva, R.Doniyorov, B.Bafoev, A.Abdullayev, A.Nurmonov, A.Berdialiyev, N.Mahmudov, A.Mamatov, F.Ubayeva, A.Jo'rayev, O.Bozorov, M.Usmonova, I.Mirzayev, K.Nazarov, H.Dadaboev, Sh.Iskandarova, A.Mamajonov, R.Sayfullayeva, S.Karimov, H.Jamolxonov, S.Ashirboev, H.Shamsiddinov, A.Yo'ldoshev, Q.Sodiqov, A.Mamatov, M.Qurbonova, M.Hakimov, Sh.Shohobiddinova, B.Mengliyev, Sh.Ko'chimov, I.Yo'ldoshev va boshqa o'nlab keksa hamda yosh avlod tilshunoslarining xizmatlari kattadir.

Ayub G'ulomov

Ayub G'ulomov (1914-1986) o'zbek tilshunosligining atoqli vakili bo'lib, fanimizning qator sohalari – fonetika, morfologiya, so'z yasalishi, sintaksis va leksikografiya bo'yicha asarlar yaratgan, tilshunosligimiz taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan ustoz olimdir. Ayub G'ulomov Toshkentda tug'ildi. 1936 yilda kechki pedagogika institutining til va adabiyot fakultetini tugatdi. 1940 yilda prof. A.K.Borovkov rahbarligida «O'zbek tilida aniqlovchilar» mavzusida nomzodlik, 1957 yilda Moskvada «O'zbek tilida tarixiy so'z yasalish masalalari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Ayub G'ulomovning lisoniy qarashlari, asosan, quyidagi asarlarda o'z ifodasini topgan: 1. «O'zbek tilida aniqlovchilar» (1940). 2. «O'zbek tilida kelishiklar» (1941). 3. «O'zbek tilida urg'u» (1947). 4. «Sodda gapa sintaksisi» (1948). 5. «O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi» (1944). 6. «O'zbek tilida so'z yasash usullari» (1949). 7. «Fe'l» (1954). 8. «Sodda gap» (1955). 9. «Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis» (hamkor, 1965, 2-nashri). 10. «O'zbek tili grammatikasi» (1-tom. Morfologiya, hamkor, 1975). 11. «O'zbek tili morfem lug'ati» (hamkor, 1973) va boshqalar.

Ayub G'ulomov o'tkir xotira egasi va etuk notiq - ma'ruzachi sifatida tinglovchilarga, talabalarga lisoniy hodisalar haqida aniq, mantiqli, faktlarga boy ma'lumotlar, ilmiy - amaliy asoslangan fikrlarni bera olardi. U nazariy jihatdan ham mukammal bo'lib, til hodisalarini chuqur va puxta tahlil qila olishi va ulardan ishonarli, asosli xulosalar chiqara olishi bilan ajralib turardi. Albatta, bularning asosida, birinchi navbatda, uning til nazariyasidan keng va har tomonlama bilimga egaligi hamda nazariy yo'nalishda katta tayyorgarlik maktabini o'taganligi ko'rinib turardi. Jumladan, olim «O'zbek tilida urg'u» asarida «akad. V.V.Radlovning turkiy tillarda urg'uning semantik va grammatik funktsiyaga ega emasligi haqidagi fikriga e'tiroz bildirib, urg'uning so'z ma'nolarini, grammatik holatlarni differentsiatsiya qilishdagi rolini ko'rsatadi»¹. Tilimizdagi urg'uning so'z va mantiq urg'usi kabi turlarga bo'linishi, ularning nutqdagi o'rni, vazifasi va boshqalar puxta yoritib beriladi.

Ayub G'ulomov morfemika masalalariga ham alohida e'tibor berib, o'zbek tilshunosligiga so'zning eng kichik ma'noli qismlarini anglatish uchun

¹X.Узоқов Ўзбек тилшунослари. Т., 1972, 104 – бет.

xizmat qiladigan morfemika terminini olib kirdi va u haqda ma'lumot berdi. Masalan, «Morfemika so'zning eng kichik ma'noli qismlari haqidagi ta'limotdir. Bu kichik qismlar morfemalardir. Bu morfemalar turli ko'rinishlarga ham ega bo'ladi. Masalan, ishla so'zidagi -la elementi hayda so'zida –da morfemasida kelgan (lekin hay-hayla fe'lida yana -la tusida qo'llangan), hozir ajralmaydigan unda so'zida ham aslida shu –da affiksi bor (un - ovoz). Bu –la va –da ko'rinishlari umumiy tarzda morfema deyiladi. Buning har bir ko'rinishi esa morf sanaladi. Demak, morfema morflarning yig'indisidir. Bu turli ko'rinishdagi qismlar, morflar, bir-biriga nisbatan allomorflar sanaladi»².

O'zbek tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri so'z yasalishi masalasidir.

Olim ishlarida ushbu masalaga ham alohida e'tibor beradi va shu yo'nalishda salmoqli monografik tadqiqotlar yaratadi. U o'zbek tilshunosligida birinchi bo'lib, so'z yasalishi masalasini jiddiy muammo sifatida «ko'tarib», uni fonetika, morfologiya va boshqa sohalar kabi alohida bo'lim sifatida ajratadi va yoritadi. Boshqacha aytganda, «O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi bo'limining shakllanishi, bu bo'linga doir atamalar tizimining izga solinishida prof. Ayub G'ulomovning xizmati katta bo'ldi»³.

Muallif o'zbek tilidagi so'z yasalishining beshta turini qayd etadi. Bulari 1. Morfologik, 2. Sintaktik, 3. Leksik. 4. Semantik. 5. Fonetik usullardir. Demak, ushbu usullardan – aytilganlardan so'z yasalishi haqiqatan ham alohida, o'ziga xos soha ekanligi kelib chiqadi.

Ayub G'ulomov o'zbek tili sintaksisiga oid hodisalarni ham ilmiy asosda atroflicha o'rganish masalasiga jiddiy yondashdi. Aniqrog'i, sintaktik sath birliklarini Ovrupo tilshunosligining yutuqlari asosida chuqur o'rganish ham ushbu olimning nomi bilan bog'liqdir. U «O'zbek tilida aniqlovchilar» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi hamda bu dissertatsiya asosida maydonga kelgan xuddi shu nomdagi risolasi, «O'zbek tilida so'z tartibi», «Sodda gap» kabi ishlari bilan o'zbek ilmiy sintaksisining poydevorini yaratdi⁴. Ayniqsa, olimning hamkorlikda yaratgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis» asari shu sohadagi dastlabki darslik bo'lib, shu kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan fundamental tadqiqot hisoblanadi. Asarda sintaksis hamda so'z birikmasi, gap, gaplarning tuzilishi va maqsadga ko'ra turlari, sodda gap, gap bo'laklari, qo'shma gap, ularning turlari va boshqalar haqida mukammal ma'lumot beriladi. «Kitobning vazifasi, -deydi muallif, o'zbek adabiy tili sintaksisining hozirgi holatini hamda shu hodisalarning o'sish jarayonini ko'rsatishidir»⁵. Haqiqatan, ishda o'zbek adabiy tili sintaksisining o'z davridagi holati, «qiyofasi» ilk bor ilmiy – nazariy, amaliy asosida chuqur yoritib beriladi.

Said Usmonov

²Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., 1975, 11-бет.

³А. Нурмонов. Ўша асар, 197-бет.

⁴А. Нурмонов. Ўша асар, 204-бет.

⁵А. Фуломов. М. Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-нашри, Т., 1965, 4-бет.

Said Usmonov (1922-1972) o‘zbek tilshunosligining yirik nazariyotchi olimidir. U Boshqirdistonda tug‘ildi, 1929 yilda oilaviy Toshkentga ko‘chib keldi. 1938 yilda Toshkent pedagogika bilim yurtini tugatib, 1939 yilda Toshkent davlat pedago-gika institutining til va adabiyot fakultetiga o‘qishga kirdi. 1942 – 1943 yillarda urushda ishtirok etdi. 1944 yilda qayd etilgan fakultetni imtiyozli diplom bilan tugatib, 1946 yilda institut aspiranturasiga o‘qishga kirdi.

Said Usmonov 1959 yilda prof. T.Ibrohimov rahbarligida «Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tilida undovlar» mavzusida nomzodlik, 1964 yilda esa «Hozirgi zamon o‘zbek tilida so‘zning morfologik xususiyatlari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

Olim 1965 yildan 1972 yilgacha – to umrining oxirigacha umumiy tilshunoslik kafedrasining mudiri lavozimida xizmat qildi.

Said Usmonov o‘zbek tilshunosligining orfografiya, leksikologiya, morfologiya, terminologiya, umumiy tilshunoslik sohalari bo‘yicha mukammal asarlar yaratgan ulkan olimdir. Uning asosiy asarlari 1. «O‘zbek tilida undovlar» (1953). 2. «Undov gaplar» (1955). 3. «So‘z va uning morfologik strukturasi haqida» (1957). 4. «Undalma va mimemalar (Hozirgi zamon o‘zbek tili, hamkor» 1957). 5. «O‘zbek terminologiyasining ba’zi masalalari» (1968). 6. «O‘zbek tili (hamkor, 1978). 7. «Tilshunoslik nazariyasi»(1972) va boshqalar.

60 – 70 yillar o‘zbek tilshunoslarining sardorlaridan biri bo‘lgan Said Usmonov, ayniqsa, morfologiya, leksikologiya, terminologiya va til nazariyasi bo‘yicha jiddiy va salmoqli asarlar yaratdi. Olim murakkab va aktual bo‘lgan terminologiya masalalariga to‘xtalar ekan, uning «...ham ishlab chiqarish qurollari so-hasidagi, ham madaniyat va fan sohasidagi har qanday yangiliklar dastavval til birliklari, to‘g‘rirog‘i, terminlar orqali o‘z ifodasini topadi. Shu ma’noda terminologiya (ma’lum tildagi terminlar majmui) zamona tarixining guvohi, ko‘zgu sidir⁶, deyishi, ayni haqiqatdir.

Said Usmonovning prof. M.Mirzayev va prof. I.Rasulovlar bilan hamkorlikda yaratgan «O‘zbek tili» darsligi alohida tilga olinishi lozim. Chunki ushbu ish 70 yillardayoq tilshunoslarning, talabalarning zaruriy adabiyotlari xazinasidan mustahkam o‘rin egalladi. Ishda leksikologiya va morfologiyaga oid qator hodisalarning tabiati, mohiyati atroflicha ochib berildi, ayni hodisalar mukammal tahlil qilindi, puxta nazariy xulosalar chiqarildi. Shunga ko‘ra asar qayta - qayta nashr qilindi. Said Usmonov o‘zining iste’dodli tilshunos ekanligini faqat xususiy tilshunoslikdagina - o‘zbek tili bilan bog‘liq ko‘plab masalalarni asosli, ishonarli hal qilishdagina ko‘rsatib qolmadi. Uning iste’dodi tilshunoslikning ancha murakkab nazariy – falsafiy masalalarini hal qilishda – shu sohada ham yaratgan bir qancha tadqiqotlarida yaqqol ko‘rinib turadi. Bu o‘rinda, ayniqsa, uning o‘z davri uchun juda katta ahamiyatga ega bo‘lgan «Tilshunoslik nazariyasi»darsligi va til nazariyasi bilan bog‘liq yaratgan ba’zi jiddiy maqolalari tahsinga sazovordir.

⁶С.Усмонов. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. Т., 1968, 3-бет.

Tilshunos olimning pedagogika institutlarining filologiya fakulteti talabalari uchun yaratgan «Tilshunoslik nazariyasi» asari o'zbek tilshunosligidagi eng katta voqealardan, fanimizning eng yirik yutuqlaridan biri bo'lganligini ta'kidlash shart. Chunki olim o'zbek tilshunoslaridan birinchi bo'lib, tilning ilmiy – nazariy, falsafiy sohasi bo'yicha mukammal darslik yaratdi. Darslikda jahon tilshunosligi tarixii qadimgi, o'rta va yangi asrlar tilshunosligi, qiyosiy – tarixiy tilshunoslik masalalari, til va nutq dialektik munosabati, tilni tadqiq qilish metodlari ancha mukammal, chuqur yoritiladiki, bu asar o'z davri uchun tengi yo'q bir manba sifatida xizmat qildi va qilmoqda. To'g'ri ta'kidlanganidek, «Keyingi o'n - o'n besh yil ichida bizda o'ndan ortiq fan doktorlari etishib chiqdi, yuzdan ortiq tilshunoslar fan nomzodi ilmiy darajasiga ega bo'ldi. Said Usmonov bularning ichida eng talantli tilshunos olimlardan biri edi»⁷.

Said Usmonov o'zining qisqa (atigi 50 yil), ammo sarmahsul ilmiy – pedagogik faoliyati jarayonida o'nlab tilshunos olimlarga ustozlik qildi, 60 ga yaqin ilmiy – nazariy va ilmiy – metodik asarlar yaratdi. Bu asarlar istiqloq davrida ham fanimiz taraqqiyoti uchun samarali xizmat qilmoqda.

Shonazar Shoabdurahmonov

Akademik Shonazar Shoabdurahmonov o'zbek shevashunosligi fanining darg'asi, yirik tilshunos olim, filologiya fanlari doktori (1963), O'zFA akademigi (1988), Shonazar Shoabdurahmonov 1923 yilda Toshkentda tug'ildi. 1940 yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining til va adabiyot fakultetiga o'qishga kirdi. 1944 yilda institutni imtiyozli diplom bilan tugatib, O'zFA Alisher Navoiy nomli Til va adabiyot instituti aspiranturasida o'qishni davom ettirdi.

U 1949 yilda «Ravshan dostonining badiiy tili» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1963 yilda «O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Olim o'zbek tilshunosligining fonetika, orfografiya, punktuatsiya, morfologiya va dialektologiya sohalari bo'yicha qator asarlar yaratdi. Uning asosiy tadqiqotlari quyidagilari 1. «Fonetika. O'zbek tili fonetikasiga doir ba'zi masalalar» (hamkor, 1953). 2. «O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari» (hamkor, 1954). 3. «Puntuatsiya qoidalari»(1953). 4. «O'zbek tilida yordamchi so'zlar» (1953). 5. «Hozirgi zamon o'zbek tili» (hamkor, 1957). 6. «O'zbek dialektologiyasi» (hamkor, 1978). 7. «O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari» (1962). 8. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (hamkor, 1980) va boshqalar. Shonazar Shoabdurahmonovning akademik V.V.Reshetov bilan hamkorlikda yaratgan «Fonetika. O'zbek tili fonetikasiga doir ba'zi masalalar» asarida fonema termini ilmiy muomilaga kiritildi va uning mohiyati tushuntirildi. Unli fonemalar talaffuzidai a) tilning gorizontal harakati, b) tilning vertikal harakati, v) labning ishtiroki mavjud ekanligi, ya'ni unli tovushlarning uchta

⁷Ўзбекистон маданияти. Т., 1973, 27 март, 3 – бет.

differential belgisi bayon qilindi va mavjud oltita unli fonema o'sha belgilarning majmuasi sifatida izohlandi. Undosh fonemalar uchta belgi asosida a) paydo bo'lish o'rni; b) paydo bo'lish usuli; v) tovush paychalarining ishtiroki belgilari asosida tavsiflandi⁸.

Olimning «O'zbek tilida yordamchi so'zlar» asarida yordamchi so'zlar – ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, modal so'z, undov va taqlidiy so'zlarning nutq faoliyatidagi vazifasi ochib berildi. Yordamchi so'zlarning ichki turlari, ularning mohiyati, qo'llanish xususiyatlari, ma'no imkoniyatlari, mustaqil so'zlarga bo'lgan munosabati kabilar atroflicha yoritildi. Shonazar Shoabdurahmonovning «O'zbek adabiy tili va xalq shevalari» asari fundamental tadqiqot sifatida maydonga keldi.

G'anijon Abdurahmonov

Akademik G'anijon Abdurahmonov o'zbek tilshunosligi fanining sardorlaridan biri, taniqli, etakchi olim, filologiya fanlari doktori (1960), professor (1966), O'zFA akademigi (2001). G'anijon Abdurahmonov 1925 yilda Farg'ona shahrida tug'ildi. 1942 yilda Ulug'bek nomidagi Farg'ona davlat pedagogika institutining til va adabiyot fakultetiga o'qishga kirdi. 1946 yilda oliy o'quv yurtini imtiyozli diplom bilan tugatdi. 1950 yilda professor U. Tursunov rahbarligida «Hozirgi zamon o'zbek tilida substantivatsiya» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. 1960 yilda «O'zbek adabiy tilining qo'shma gap sintaksisi asoslari» monografik tadqiqoti uchun filologiya fanlari doktori ilmiy darajasiga sazovor bo'ldi.

Olim Farg'ona davlat pedagogika institutidagi faoliyatini kafedra mudiri lovozimidan boshlaydi, so'ng direktor, Farg'ona va Toshkent davlat pedagogika institutlarining rektori, Respublika oliy va o'rta maxsus ta'lim vaziri kabi mas'uliyatli lavozimlarda samarali mehnat qildi.

G'anijon Abdurahmonov o'zbek tilshunosligining qator sohalari bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borib, ko'plab mukammal asarlar yaratdi. Bular 1. «Ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar (1955). 2. «Qo'shma gap» (1957). 3. «Qo'shma gap sintaksisi asoslari» (1958). 4. «O'zbek tilidan qo'llanma» (1962). 5. «Qo'shma gap sintaksisi» (1964). 6. «Murakkablashgan gaplar sintaksisi» (1971). 7. «O'zbek tilining tarixiy grammatikasi» (hamkor, 1973). 8. «XI asr eski turkiy til sintaksisi bo'yicha tadqiqotlar» (1973). 9. «Tarixiy sintaksis» (1974). 10. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (hamkor, 1979). 11. «Qadimgi turkiy til» (hamkor, 1982). 12. «O'zbek tili va adabiyoti» (hamkor, 2002) va boshqalar. Manbalardan ko'rinib turibdiki, G'anijon Abdurahmonov hozirgi zamon o'zbek adabiy tili va o'zbek tili tarixi sintaksisi bo'yicha etakchi olimdir. Uning, ayniqsa, qo'shma gap sintaksisi muammolari bo'yicha yaratgan fundamental tadqiqotlari tahsinga loyiqdir.

Tilshunos olim tadqiqotlarida o'zbek tilida ajratilgan gap bo'laklari mavjudligi haqidagi fikrni ilk bor o'rtaga tashlaydi va asoslaydi. Gaplarning

⁸A.Нурмонов. Ўша асар, 175 – бет.

tuzilishiga ko'ra turlarini an'anaviy ikkiga emas, balki uchga bo'ladi. 1.Sodda gap. 2.Murakkab gap. 3. Qo'shma gap. Murakkab gaplar masalasiga alohida urg'u beradi. U, ayniqsa, qo'shma gapning bog'lovchisiz qo'shma gap turini alohida ajratib, materiallar asosida isbotlab beradi. Aniqrog'i, olim ilmiy izlanishlarida qo'shma gaplarni bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bog'langan qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplar kabi turlarga ajratadi, ularni ilmiy – nazariy va amaliy jihatdan mukammal yoritib beradi.

G'anijon Abdurahmonovning o'zbek tili tarixiy sintaksisi masalalariga ham alohida e'tibor berishi va shu yo'nalishda ham jiddiy tadqiqotlar yaratgani uning til tarixi masalalarida ham etuk olim ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, uning «Tarixiy sintaksis» qo'llanmasida o'zbek tili qo'shma gap konstruksiyalarining tarixi yoritiladi. Muallif o'zbek tili tarixiga oid yozma yodgorliklarni to'rt davrga bo'ladi *qadimgi turkiy til, eski turkiy til, eski o'zbek tili va hozirgi zamon o'zbek adabiy tili*.

Muallif ishda qo'shma gapning har uch turi bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bog'langan qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplar – ularning taraqqiyoti masalasiga maxsus to'xtaladi. Shuningdek, olim ushbu manbada XII asrga oid «Hibatul haqoyiq»ning, XII - XIV asrga oid «O'g'uznoma» va XX asrning mashhur romanlaridan biri bo'lgan «O'tgan kunlar» asarining sintaktik tahlilini beradi.

Shavkat Rahmatullayev

Shavkat Rahmatullayev o'zbek tilshunosligida katta salmoqqa ega bo'lgan, keng qamrovli sarmahsul olim, filologiya fanlari doktori (1966), professor (1967). Shavkat Rahmatullayev 1926 yilda Toshkentda tug'ildi. 1943 - 1947 yillarda hozirgi O'zMU (sobiq ToshDU)ning filologiya fakultetida o'qidi. 1952 yilda professor M.Nasilov rahbarligida «Obrazli fe'l frazeologik birliklarning asosiy grammatik xususiyatlari» mavzusida nomzodlik, 1966 yilda «O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Sh.Rahmatullayev o'zbek frazeologiyasining sardoridir. U ayni sohaga oid qator asarlari bilan ushbu yo'nalishning ilmiy – nazariy va amaliy poydevorini qurib berdi, uni yuksaltirdi, shakllantirdi

Keng qamrovli olim o'zbek ilmiy tilshunosligining qator yo'nalishlarini leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya, morfologiya, leksikografiya, etimologiya va boshqalar bo'yicha jiddiy tadqiqotlar yaratdi. Ulari 1. «Frazeologik birlik-larning asosiy ma'no turlari»(1956). 2. «Frazeologiya. Hozirgi zamon o'zbek tili» (1957) 3. «Modal so'zlar. Hozirgi zamon o'zbek tili» (1957) 4. «Qo'shma so'zlarning imlo qoidalari va lug'ati» (hamkor, 1961) 5. «O'zbek tili» (hamkor, 1-qism, 1963.). 6. «O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati» (1964). 7. «Leksikologiya hamda frazeologiya. Hozirgi o'zbek adabiy tili» (1965). 8. «O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari» (1966). 9. «Nutqimiz ko'rki» (1970). 10. «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (1978). 11. «O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati» (hamkor,

1980). 12. «O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati» (1984). 13. «O‘zbek tilining imlo lug‘ati» (hamkor, 1995). 14. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» (hamkor, 1998). 15. «O‘zbek tilining etimologik lug‘ati» (2000, 2003) va boshqalar.

Olim frazeologiya bo‘yicha nafaqat o‘zbek tilshunosligida, balki turkiy tilshunoslikda ham etakchi mutaxassislardan hisoblanadi. Shuningdek, u o‘zbek tilshunosligida yirik leksikograf sifatida ham tan olingan bo‘lib, ayniqsa, eng murakkab va mashaqqatli bo‘lgan izohli lug‘atlar yaratishda peshqadam hisoblanadi. Ma’lumki, o‘zbek tilshunosligida tilga sistema nuqtai nazaridan yondashish, sistem – struktur jihatdan lisoniy hodisalarni tahlil qilish, dastavval, leksikologiya sohasidan boshlangan. «Natijada o‘zbek tili leksikologiyasi tavsifiy bosqichdan yangi bosqichga – nazariy bosqichga, leksikani ma’lum leksik – semantik guruhlardan (LSG) tashkil topgan butunlik, leksik birliklarni muayyan ma’no elementlarining munosabatidan tashkil topgan tizim sifatida o‘rganish bosqichiga ko‘tarila bordi. Bu bilan o‘zbek tavsifiy leksikologiyasidan sistem (nazariy) leksikologiyaga o‘tila bordi. Ana shu jarayonni prof. Shavkat Rahmatullayev va uning shogirdi I.Qo‘chqortoevlar boshlab berdi»⁹.

Olimning katta xizmatlaridan yana biri shuki, u o‘zbek tilshunosligida ilk bor tilimizdagi turkiy so‘zlarni qamrab olgan etimologik lug‘at yaratdi. Katta hajmda (31,5 bG‘t) tuzilgan ushbu lug‘at og‘ir mehnat evaziga yuzaga kelganligi mutlaq haqiqatdir. Muallif aytganidek, «O‘zbek tilining etimologik lug‘atini tuzishga intilganlar bo‘ldi, lekin ilmiy ishlarda ayrim so‘zlarga tarixiy – etimologik izoh berishdan nariga o‘tilmadi. Dahrning kajraftorini qarangki, bunday lug‘at tuzish mening zimmamga yuklandi»¹⁰. Aytish mumkinki, Sh.Rahmatullayev o‘z zimmasiga yuklatilgan vazifani sharaf bilan bajardi. Xullas, o‘zbek tili etimologiyasining shakllanish jarayoni dastlabki tajriba sifatida boshlab berildi.

Azim Hojiyev

Azim Hojiyev o‘zbek tilshunosligining atoqli vakili, keng qamrovli etakchi olim, filologiya fanlari doktori (1968), O‘zFA akademigi (2001). Azim Hojiyev 1933 yilda Toshkentda tug‘ildi. 1951 – 1956 yillarda hozirgi O‘zMU (sobiq ToshDU)ning filologiya fakultetida o‘qidi. 1956 yilda shu universitetning aspiranturasiga o‘qishga kirdi. 1960 yilda V.V.Reshetov rahbarligida «Hozirgi zamon o‘zbek tilining hozirgi zamon fe’li» mavzusida nomzodlik, 1968 yilda esa, «Edi, ekan, emish to‘liqsiz fe’li» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

A.Hojiyev o‘zbek tilshunosligining, asosan, leksikologiya, morfologiya, so‘z yasalishi, morfemika, terminologiya va leksikografiya sohalari bo‘yicha fundamental asarlar yaratdi. U fanimizda sinchikov tilshunos - fe’lshunos olim sifatida tanildi. Uning asosiy asarlari 1. «Qo‘shma so‘zlar imlosi va lug‘ati»

⁹A.Нурмонов. Ўша асар, 186 – бет.

¹⁰Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т., 2000, 3-бет.

(hamkor, 1961). 2. «O‘zbek tilida qo‘shma, juft va takroriy so‘zlar» (1963). 3. «O‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llar» (1966). 4. «To‘liqsiz fe‘l» (1970). 5. «Fe‘l» (1973). 6. «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati» (1974). 7. «O‘zbek tilida forma yasalishi» (1979). 8. «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» (hamkor, 1980). 9. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» (hamkor, I tom, 1981). 10. «Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati» (1985). 11. «O‘zbek tilida so‘z yasalishi» (1987). 12. «Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati» (hamkor, 2001) va boshqalar.

A.Hojiyevning, ayniqsa, o‘zbek tili morfemikasi, so‘z yasalishi sohasidagi va izohli lug‘atlar yaratishdagi xizmatlari tahsinga sazovordir. Muallif morfemika haqida, uning o‘rganish ob‘ekti haqida shunday deydi «Morfemika so‘zning necha morfemadan tashkil topishini o‘rganmaydi, balki morfemalarning turini va har bir turiga xos xususiyatlarini o‘rganadi»¹¹. Bu morfemik sath birligi bo‘lgan morfemaning ob‘ektivligini e‘tirof etuvchi va ana shu ob‘ektiv birlikni o‘rganuvchi alohida tilshunoslik bo‘limining vazifasi haqidagi haqiqiy ilmiy bahodir¹². Shuningdek, olimning leksikografiya sohasidagi katta xizmatlarini ham alohida takidlash lozim. Ayniqsa, uning izohli lug‘atlar yaratish faoliyati – «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati» asari filologlar, shoiru yozuvchilar, maktab o‘qituvchilari uchun qimmatli manba sifatida xizmat qilib kelmoqda. Ushbu tadqiqot o‘zbek tilining haqiqatan sinonimlarga boy til ekanligini leksik sinonimlar-ularning sinonimik qatorlari orqali isbotlab beradi.

Lug‘atning har bir maqolasii 1) sinonimik qatordan; 2) sinonimik qatordagi so‘zlar uchun umumiy bo‘lgan ma‘noning izohidan; 3) sinonimik qatordagi har bir so‘zga xos xususiyatning ta‘rifidan; 4) sinonimik qator va har bir sinonimga berilgan ta‘rifni tasdiqlovchi misollardan tashkil topadi¹³. Lug‘atning muhim jihatlaridan biri shuki, muallif sinonimik qator birliklarining o‘zaro nozik sezilar-sezilmas ma‘no farqlarini ham ishonarli ko‘rsatib beradi. Olimning mustaqillik davrida hamkorlikda yaratgan «Hozirgi o‘zbek tilidagi faol so‘zlarning izohli lug‘ati» asari ham lotin yozuvida yaratilgan muhim manbalardan – lug‘atlardan hisoblanadi.

Ernst Begmatov

Ernst Begmatov taniqli sermahsul tilshunos olim, o‘zbek onomastikasining – antroponimikasining asoschisi, filologiya fanlari doktori (1988), professor (1990). Ernst Begmatov 1936 yilda Namangan viloyatida tug‘ildi, yoshlik yillari janubiy Qozog‘istonda o‘tdi. 1955 yilda maktabni, 1959 yilda Navoiy nomidagi SamDUning filologiya fakultetini bitirdi. 1961 yildan Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida ishlab kelmoqda.

Olim 1965 yilda Faxri Kamol rahbarligida «O‘zbek tili antroponimikasi» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1988 yilda «Hozirgi zamon o‘zbek adabiy

¹¹ А.Хожиев. Сўзнинг морфологик ва сўз ясалиш структураси. Ўзбек тили ва адабиёти. ж.1976.

¹² А. Нурмонов. Ўша асар, 182-бет.

¹³ А. Хожиев. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Т., 1974, 6-бет.

tili leksikasining o'z qatlami» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Professor Ernst Begmatov o'zbek tilshunosligining leksiko-logiya, semasiologiya, onomastika, nutq madaniyati, uslubshunoslik va leksikografiya sohaları bo'yicha qator salmoqli ishlar yaratdi. Bular 1. «Nomlar va odamlar» (1966). 2. «Ismingizning ma'nosi nima» (hamkor, 1968). 3. «Kishi nomlari imlosi» (1970). 4. «O'zbek ismlari imlosi» (1972). 5. «O'zbek tilining imlo lug'ati» (hamkor, 1976). 6.«O'zbek tili leksikologiyasi» (hamkor 1981). 7. «Adabiy norma va nutq madaniyati» (1983). 8. «Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari» (1985). 9. «O'zbek nutq madaniyati ocherklari» (hamkor, 1988). 10. «O'zbek ismlari» (1991). 11. «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari» (hamkor, 1992). 12. «Ism chiroyi» (1994). 13.«O'zbek ismlari. 14.600 ismlar izohi» (1998) va boshqalar.

Tilshunos olim butun hayoti davomida – lisoniy ijodida nomshunoslik bilan – ismlar muammosi bilan jiddiy shug'ullandi. U ming – minglab ismlarni to'pladi, tartibga soldi, ismlarning etimologiyasini - ma'nosini aniqladi, izohini berdi, ularning qanday yozilishi lozimligi haqida fikrlarini bayon etdi. Ana shunday og'ir, sermashaqqat mehnat natijasida o'zbek ismlariga bag'ishlangan o'nlab yirik tadqiqotlar, yuzlab maqolalar maydonga keldi. Shunga ko'ra olim turkiy tilshunoslikda onomastika yo'nalishida eng faxrli o'rinlardan birini haqli ravishda egallaydi.

Ernst Begmatovning o'zbek nutq madaniyati va o'zbek leksikologiyasi sohasidagi faoliyati – ushbu yo'nalishlar taraqqiyotiga qo'shgan hissi ham salmoqlidir.

Olim o'zbek tilshunoslari orasida insonga nom qo'yish, ism berish ma'naviyatining targ'ibotchisi, tashviqotchisi, jonkuyari sifatida ajralib turadi.

U ism chiroyi haqida fikr yuritar ekan, farzandlarga ismlar to'g'ri tanlanishi, to'g'ri yozilishi lozimligini uqtirib, shunday deydi «Ism chiroyi faqatgina nomning mazmunidagina emas, balki uning to'g'ri shaklida hamdir. Mazmunan teran va go'zal, shaklan esa to'g'ri va ko'rkam ism chiroyli ismdir. To'g'ri yozilgan, talaffuzi oson, qulay ism – chiroyli ismdir. O'zbekiston diyorining, o'zbek xalqining buyuk orzularini, ota – onalarning o'z farzandiga bo'lgan ezgu niyatlarini, armon va tilaklarini ifoda qiluvchi ismlar chiroyli ismdir»¹⁴. Bu - haq gap.

Umuman, farzandlarga ism berish, nom berish – joy nomlariga alohida etibor, mas'uliyat bilan qarash muhim ijtimoiy – siyosiy, ma'naviy, madaniy muammodir, o'ziga xos qadriyatdir. Gap inson ismlari haqida ketar ekan, ismshunos olimning 40 bosma taboqqa yaqin – 600 betdan ortiq katta hajmdagi salmoqli asarini aytib o'tish shart. «O'zbek ismlari» nomi bilan chop etilgan ayni muhim qo'llanma – lug'at o'z ichiga 14.600 ga yaqin ismni olib, ularning etnografik ma'nolarini izohlaydi. Asarning asosiy maqsadi o'zbek ismlarining butun boyligini bir joyga to'plab, ma'nosini izohlab berish orqali kelajak avlodga bu borada katta bir ma'naviy meros qoldirishdir¹⁵.

¹⁴Э. Бегматов. Исм чиройи. Т. 1994, 88-бет.

¹⁵Э.Бегматов. Ўзбек исмлари. Т., 1998, 4-бет.

Hamid Ne'matov

Hamid Ne'matov uchinchi avlod o'zbek tilshunoslarining sardori, iste'dodli olim, o'tkir nazariyotchi va amaliyotchi, ham diaxron, ham sinxron tilshunoslikning eng etuk vakillaridan biri, o'zbek tilshunosligining Boduen de Kurtenesidir. Hamid Ne'matov 1941 yilda Buxoro shahrida ziyoli oilasida tug'ildi. 1950 – 1960 yillarda maktabda o'qidi. 1961 – 1966 yillarda Sankt Peterburg universitetining sharq fakultetida ta'lim oldi. Ustozlari mashhur olimlari akademik A.N.Kononov va professor S.N.Ivanovlardir.

1967 - 1970 yillarda Sankt Peterburg universitetining aspiranturasida bilim oldi. 1970 yilda akad. A.N.Kononov rahbarligida «Devoni Koshg'ariy» materiallari asosida fe'l morfologiyasi» mavzusida nomzodlik, 1978 yilda «Morfologiya vostochno – tyurkskogo yazo'ka XI – XII v.v» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. 1982 yilda professor unvoni berildi.

Prof. H.Ne'matov ulkan tilshunos sifatida o'zbek tilshunosligidagi yangiliklarga va ona tili bo'yicha ta'lim sistemasidagi, ta'lim yo'nalishidagi ishlarga rahbarlik qildi va ushbu jarayonda o'zi ham faol qatnashdi, g'oyaviy rahnamo bo'ldi. Prof. H.Ne'matov 1991 yildan shu kungacha amalda va e'tiborda bo'lgan «O'zbek tili doimiy anjumani» (O'TDA)ning asoschisi, tashkilotchisi va raisi hamdir. U ona tili ta'limi bo'yicha amalda bo'lgan qator kontseptsiya, dastur, darslik, qo'llanma va ilmiy – nazariy ishlarning muallifidir. Hamid Ne'matovning, ayniqsa, «Buxoro tilshunoslik maktabining shakllanishi va rivojida»¹⁶gi xizmatlari kattadir. H. Ne'matov o'zbek tilshunosligida ikki muhim g'oyani ilgari surdi 1. Til va nutqni farqlash. 2. Ilmiy izlanish va tadqiqotlarda dialektik falsafaga - uning qonun va kategoriyalariga asoslanish, til va nutq hodisalarining mohiyatini (substantsiyani) ochish. Alloma o'zining butun ijodi davomida qayd etilgan ikki muhim g'oyaga amal qildi, uni rivojlantirdi, shogirdlaridan ham talab qildi. Anig'i, ushbu g'oyalarga asoslangan maktab yaratdi. Olim nafaqat tilshunos sifatida, balki filolog, turkolog sifatida respublikada va undan tashqarida - hamdo'stlik davlatlarida, Turkiya, Rossiya va boshqalarda ham taniqlidir. U islom falsafasini ham mukammal biluvchi va lisoniy hodisalarga asosli hamda ishonarli tatbiq qiluvchi shaxsdir. Prof. H.Ne'matov tilshunoslikning deyarli barcha sohalari bo'yicha barakali ijod qilib kelmoqda. Asarlari 1. «Maxmud Kashgarskii o tyurkskix yazo'kax» (hamkor). «Istoriya lingvisti-cheskix ucheniy» (1981). 2. «Funksionalnaya morfologiya tyurkoyazo'chno'x pamyatnikov XI – XII v» (1989). 3.O'zbek tili tarixiy fonetikasi. (T., 1992). 4. «Til va nutq» (hamkor, 1993). 5. «O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» (hamkor, 1995). 6. «Ona tili ta'limi mazmuni» (hamkor, 1995). 7.«O'zbek tili struktural sintaksisi asoslari» (hamkor, 1999). 8. 5-9 sinflar uchun yaratilgan qator ona tili darsliklari va boshqalar. Shuningdek, «Tilshunoslik tarixiga hamda hozirgi

¹⁶К.Назаров. Истеъдодли олим. Тухфа (проф. Х.Неъматовнинг 60 йиллигига бағишланади). Т., 2001, 14 – бет.

o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalariga, ona tili ta’limi mazmuniga bag‘ishlangan 300 dan ortiq ilmiy, ilmiy – metodik maqolalari»¹⁷fanimizga – uning rivojiga barakali xizmat qilmoqda. Shu o‘rinda «O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» asari haqida prof. A.Nurmonovning quyidagi fikrini keltirish ayni muddao. «Hamid Ne‘matov va R.Rasulovlarning «O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» kitobining nashr qilinishi faqat o‘zbek tilshunosligida emas, balki butun turkiyshunoslikda katta voqea bo‘ldi»¹⁸. Shunday. Chunki ushbu ish turkiy tilshunoslikda – turkiy leksikologiyada ilk fundamental tadqiqot sifatida katta ahamiyatga egadir.

Abduhamid Nurmonov

Abduhamid Nurmonov yirik o‘zbek tilshunoslaridan biri, keng qamrovli, sermahsul olim, filologiya fanlari doktori (1982), professor (1983). Abduhamid Nurmonov 1942 yilda Andijon viloyatining Baliqchi tumanida tug‘ildi. 1958 yilda maktabni tugatdi. 1958 – 1963 yillarda Farg‘ona davlat pedagogika institutida o‘qidi. 1973 yilda prof. M.Mirtojiyev rahbarligida «O‘zbek tilida fonetik o‘zgarishlardagi tejamkorlik printsiplari» mavzusida nomzodlik, 1983 yilda «O‘zbek tili sintaksisini sistem tadqiq qilish muammolari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi.

Prof. A.Nurmonov o‘zbek tilshunosligining fonetika – fonologiya, morfonologiya, sintaksis, leksikografiya va tilshunoslik tarixi sohalari bo‘yicha qator mukammal asarlar yaratgan, maktablar uchun ona tili darsliklarini nashr qildirgan etuk olimdir. Uning asosiy asarlari 1. «Problemo‘ sistemnogo issledovaniya sintaksisa uzbekskogo yazo‘ka» (1982). 2. «Gap haqida sintaktik nazariyalar» (1988). 3.«O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi» (hamkor, 1991). 4. «O‘zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi» (hamkor, 1992). 5.«O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis» (hamkor, 1995). 6. «O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya» (hamkor, 2001). 7. «Tilshunoslik va tabiiy fanlar» (2001). 8. «O‘zbek tilshunosligi tarixi» (2002). 9. «Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati» (hamkor, 2001) va boshqalar. Qayd etilgan manbalardan ma’lumki, olim, asosan, o‘zbek tili nazariy grammatikasi – sintaksisi yo‘nalishida barakali ijod qilgan, muhim tadqiqotlar yaratgan, o‘z asarlari bilan ayni sohaning sifatli rivojlanishiga, sintaksisning formal – semantik yo‘nalishiga, uning «o‘shishiga» katta hissa qo‘shgan tilshunosdir. Umuman, u o‘zbek tili sintaksisini sistema sifatida tadqiq etishda faollik ko‘rsatgan olimlardan biridir.

A.Nurmonovning o‘zbek tilshunosligidagi katta xizmatlaridan yana biri tilshunosligimiz tarixiga oid fundamental tadqiqotning - «O‘zbek tilshunosligi tarixi» nomli o‘quv qo‘llanmasining yaratilishidir. Aniqrog‘i, katta va og‘ir mehnat evaziga yaratilgan ushbu asar o‘zbek tilshunosligida muhim voqea bo‘ldi. Chunki, hozirgacha 9 asrdan – xalifalik davridan boshlab, to shu kungacha izchillik

¹⁷Э.Умаров. А.Пардаев. «Хамид Фуломович Неъматов» Тухфа, 20 – бет.

¹⁸А.Нурмонов. Ўша асар, 226 – бет.

asosida, bosqichma – bosqich, birma – bir tilshunosligimiz tarixi va taraqqiyotini sinchikovlik bilan aks ettirgan, bayon qilgan jiddiy tadqiqot yo‘q edi. Muallifning so‘zi bilan aytganda «Aslida o‘zbek tilshunosligi o‘zining uzoq tarixiga ega. Tilshunoslik sohasida qalam tebratgan allomalarimiz o‘zlarigacha bo‘lgan jahon olimlarining ilmiy merosidan bahramand bo‘lishlari bilan birga jahon tilshunosligining ravnaqi uchun ham o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shdilar. Ayniqsa, tilshunoslikning falsafiy masalalarini hal etishda, fonema va harf munosabatini belgilashda, lisoniy birliklarning mazmuniy tomonini yoritishda, uzviy tahlil usulining paydo bo‘lishida, alfavit va mazmuniy maydon asosidagi lug‘atlar tuzish tamoyillarining belgilanishida o‘zbek tilshunoslarining xizmatlari katta. Ajdodlarimiz qoldirgan madaniy merosini o‘rganish, ular yaratgan olamshumul ilmiy kashfiyotlarni ro‘y – rost bayon qilish imkoniyati faqat mustaqillik tufayligina vujudga keldi. Ana shu imkoniyatdan foydalangan holda o‘tmish madaniy merosimizni sinchiklab o‘rganish, ajdodlarimizning dunyo tilshunosligiga qo‘shgan xizmatlarini faxr – iftixor tuyg‘usi bilan keng omma o‘rtasida targ‘ib va tashviq qilish har bir o‘zbek ziyolisining eng shavqli – zavqli ishiga aylanmog‘i lozim»¹⁹. Biz ham shu fikrdamiz.

Nizomiddin Mahmudov

Nizomiddin Mahmudov hozirgi o‘zbek tilshunosligining yirik peshqadam vakili, sermahsul olim, filologiya fanlari doktori (1984), professor (1985). Nizomiddin Mahmudov 1951 yilda Farg‘ona viloyatining Yangiqo‘rg‘on tumanida tug‘ildi. 1968 yilda maktabni tugatdi. 1969 – 1974 yillarda O‘zMU (sobiq ToshDU)ning filologiya fakultetida ta‘lim oldi.

U 1978 yilda prof. M.Mirtojiyev rahbarligida «O‘zbek tilida ellipsis» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1984 yilda «O‘zbek tilidagi sodda gaplarda semantik – sintaktik asimmetriya» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. N.Mahmudov o‘zbek tilshunosligining, asosan... sintaksis, leksikologiya, leksikografiya, sotsiolingvistika, o‘zbek tilida ish yuritish yo‘nalishlari bo‘yicha qator jiddiy tadqiqotlar yaratgan, ona tili bo‘yicha darsliklar e‘lon qilgan olimdir. Uning asosiy asarlari 1. «O‘zbek tilidagi sodda gaplarda semantik va sintaktik asimmetriya» (1984). 2. «Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at – ma‘lumotnoma» (1990). 3. «Til va ma‘naviyat» (hamkor, 1992). 4. «O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi » (hamkor, 1992). 5. «Turkcha - o‘zbekcha, o‘zbekcha – turkcha lug‘at» (hamkor, 1993). 6. «O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis» (hamkor, 1995). 7. «Til» (1998). 8.«O‘zimiz va so‘zimiz» (1997). 9. «Ma‘rifat manzillarida» (2000). 10. «O‘zbek tilida ish yuritish» (hamkor, 2003). 12. «Ona tili» (hamkor, 2004) va boshqalar.

O‘zbek tilshunosligida – sintaksisida formal – semantik yo‘nalishning etakchilaridan biri bo‘lgan Nizomiddin Mahmudov sotsiolingvistika sohasida ham barakali ijod qilib kelmoqda. Aniqrog‘i, o‘zbek filologiyasida

¹⁹A.Нурмонов. Ўша асар, 223 – бет.

«Mustaqillik sharofati bilan lingvistik jurnalistika deb nomlash mumkin bo'lgan alohida yo'nalish vujudga keldi»²⁰. Prof. N.Mahmudov ushbu yo'nalishning shakllanishiga va taraqqiyotiga katta hissa qo'shib kelayotgan olimdir. N.Mahmudov millat ko'zgusi, hayot ko'zgusi bo'lgan ona va ota tilimizning sofligi uchun, o'ziga xosligi uchun, tilimiz ta-biatiga xos imkoniyatlarining, tilimiz boyligining namoyon bo'lishi uchun astoydil xizmat qilayotgan tilshunos hamdir. Uning tilimiz boyligini, qudratini madh etuvchi qator asarlari buning guvohidir.

Mustaqillik tufayli tilimiz erkinligi, ravnaqi uchun keng imkoniyatlar yuzaga kelganligini sotsiolingvistik tadqiqotlarida ta'kidlab kelayotgan olim shunday deydi. «Yaqin o'tmishimizda ona so'z, demakki, millat, xalq qaddini ham qilmoq yo'lida qilingan urinishlar istiqloq sharofati bilan tarix qa'riga kirib bo'ldi. O'zimiz ham ozod bo'ldik, so'zimiz ham ozod bo'ldi. O'zbekiston mustaqil davlat sifatida munavvar va muhtasham manzil sari o'z yo'lida shitob bilan bormoqda, o'zbek tili ana shunday davlatning mustaqil tili sifatida kamol topmoqda»²¹.

Ravshanxo'ja Rasulov

Ravshanxo'ja Rasulov istiqloq davri o'zbek tilshunosligining taniqli vakili, sermahsul nazariyotchi olim, filologiya fanlari doktori (1989), professor (1990). Ravshanxo'ja Rasulov 1946 yilda Toshkent shahrida tug'ildi. 1965 yilda maktabni tugatdi. 1965 – 1970 yillarda O'zMU (sobiq ToshDU)ning o'zbek filologiyasi fakultetida o'qidi.

1975 yilda «Alpomish» dostonida so'zlar orasidagi sintaktik munosabatning ifodalanishi» mavzusida nomzodlik, 1989 yilda «O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning valentligi» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. R.Rasulov o'zbek tilshunosligining leksikologiya, semasiologiya, leksikografiya, sintaksis, umumiy tilshunoslik va o'zbek tili fanlari bo'yicha fundamental tadqiqotlar yaratgan olimdir. Uning asosiy asarlari 1. «O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari» (1989). 2. «O'zbek tili fe'llarininng semantik strukturasi» (1-qism, 1990). 3. «Glagolo' sostoyaniya v uzbekskom yazo'ke i ix valentnost» (1991). 4. «Leksikologiyani o'rganish» (hamkor,1992). 5. «O'zbek tili fe'llarining semantik strukturasi» (2-qism, 1993). 6. «O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» (hamkor, 1995). 7. «O'zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati» (hamkor, 1997). 8. «O'zbek tili fe'llarining ma'no tuzilishi» (2001). 9. «O'zbek tili» (hamkor, 2004). 10. «Nutqmadaniyati» (hamkor, 2004). 11. «O'zbek tili» (hamkor, 2005). 12. «Umumiy tilshunoslik. Tilshunoslik tarixi. 1-qism» (2005). 13. «O'zbek tili nazariy grammatikasi muammolari» (fe'l – kesim valentligi va sodda gap strukturasi, nashrda) va boshqalar.

Prof. Ravshanxo'ja Rasulov turkologiyada holat fe'llariga oid qator monografiyalarida ilk bor ushbu fe'llarni ilmiy – nazariy va falsafiy jihatdan

²⁰А. Нурмонов. Ўша асар, 222-бет.

²¹Н.Маҳмудов. Ўзимиз ва сўзимиз. Т., 1997, 3 – бет.

mukammal o'rganib chiqdi. Ayni fe'llarning ma'no tuzilishini komponent tahlil usuli asosida tekshirib, ularning ichki LSGlarini aniqlab, bu guruhga kiruvchi fe'llarning har birini ta'rifladi, tavsifladi Shuningdek, ayni holat fe'llarining valentlik im-koniyatlarini ham chuqur yoritib berdi. Shunga ko'ra o'zbek tilshunosligida sistem leksikologiyaning va sistem sintaksisning shakllanishi va keng quloch yoyishi uchun mustahkam zamin yaratdi.

Olimning ustози professor H.Ne'matov hamkorligi va rahbarligida yaratilgan «O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari» asarida turkiy tilshunoslikda ilk bor jahon sistem – struktur tilshunosligining eng yaxshi jihatlari o'zining aniq ifodasini topdi. Shuningdek, tadqiqotda shu kungacha o'zbek leksikologiyasida erishilgan yutuqlar umumlashtirildi, chuqurlashtirildi²², bir butun holda kitobxonga taqdim etildi. Olim nazariy – falsafiy yo'nalishdagina emas, balki amaliyot bilan bog'liq - shu kungi til siyosatining dolzarb masalalaridan biri bo'lgan davlat tilini o'rganish borasida ham asarlarga e'tibor berib kelmoqda. Aniqrog'i hamkorlikda – uning rahbarligida oliy o'quv yurtlari rus guruhi talabalari uchun katta hajmda lotin yozuvida «O'zbek tili» darsligi e'lon qilindi. Darslikda nazariy bilimlar bilan amaliy bilimlar uyg'unlikda berildi. Ishda asosiy diqqat – e'tibor amaliyotga – so'zlashuv nutqiga – nutq o'stirish muammosiga qaratildi, nutq uslublari va o'zbek tilida ish yuritish hujjatlari haqida ham ma'lumotlar keltirildi.

Prof. Ravshanxo'ja Rasulovning shogirdi bilan hamkorlikda yaratgan tilimiz boyligini namoyon etuvchi parafraza-larning izohli lug'ati ham bo'lib, ushbu asar shu yo'nalishdagi dastlabki tadqiqot sifatida e'tiborga loyiqdir²³.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Qaysi asrdan boshlab, tilga qanday hodisa sifatida yondashildi?
2. Qaysi asrdan boshlab, qaysi tillar o'rtasida o'xshashlik borligi va uning sabablari aytiladi?
3. Xind-Evropa tillarini qiyosiy-tarixiy o'rganish qaysi davrlarni o'z ichiga oladi?
4. Birinchi davrning muhim xususiyati nimada?
5. Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilari kimlar?

Asosiy tushunchalar:

1. Komparativistika - qiyosiy-tarixiy tilshunoslik.
2. O'zaro o'xshash tillar - qarindosh tillar, tarixan bir umumiy qadimiy bobo tildan kelib chiqqan, keyinchalik mustaqil rivojlangan tillar (masalan, sanskrit, lotin, grek, arman va fors tillari).
3. Qiyosiy-tarixiy metod - tillarni tarixiylik printsipli asosida o'zaro qiyoslab o'rganuvchi, ularga xos umumiy va farqli jihatlarni aniqlovchi, shu yo'l bilan ularning qarindoshligini isbotlovchi usul.

²²Каранг, А.Нурмонов. Ўша асар, 188 – бет.

²³Монографик характердаги ўқув қўлланманинг ҳажм тақозосига кўра VI бўлимда қайд этилган тилшуносларнинг барчаси ҳақида маълумот бериш имкони бўлмади. Шунга кўра ҳар бир авлод тилшуносларидан вакиллар келтириш билан чекландик.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.V.V.Vinogradov. Istoriya russkix lingvisticheskix ucheniy. M., 1978.
2. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1968.
3. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1978.
4. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.